

Artikkel | Stig Wernø Holter

En Ny Psalmebog 1553: Tausens, Pedersens eller Vingaards salmebok?*

Innledning

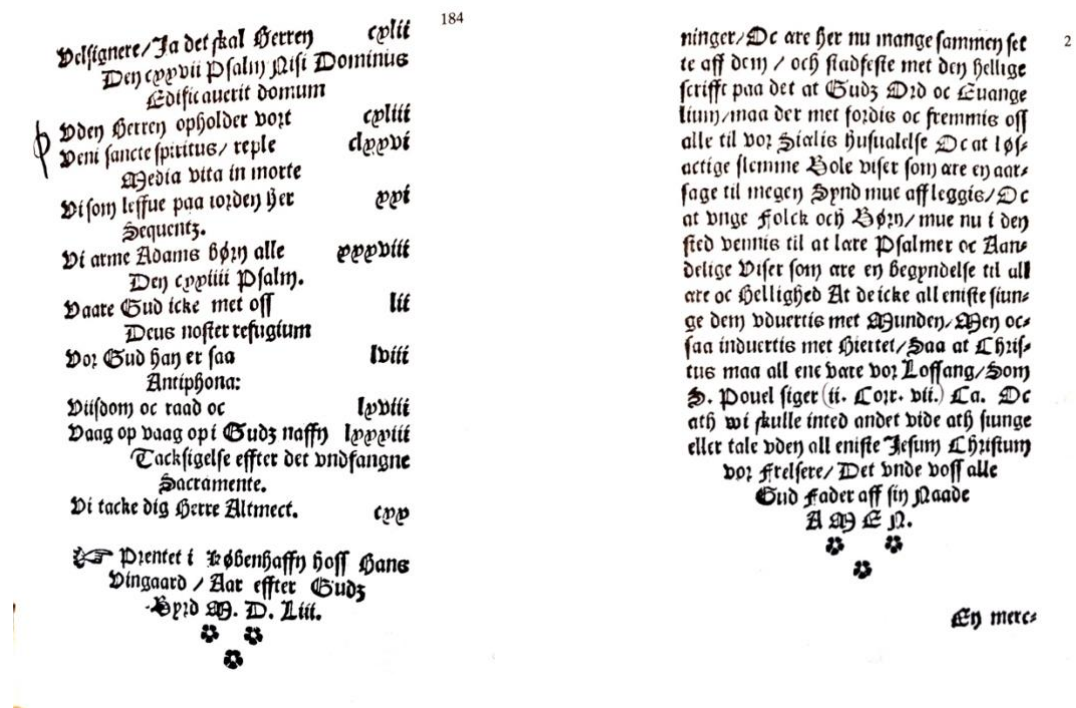
Hvem redigerte *En Ny Psalmebog 1553*? Det er ett av mange vanskelige spørsmål som knytter seg til de eldste danske salmebøkene. Det fremherskende syn innenfor hymnologien har vært at det dreier seg om en senere utgave av den tapte salmebok som Hans Tausen skal ha utgitt i 1544. Salmeboken selv gir ingen informasjon om noen redaktør, kun om boktrykkeren. På kolofonsiden (siste side, etter registeret) står det: «Prentet i Københaffn hoss Hans Vingaard/ Aar effter Gudz Byrd M. D. Liii.» (Bilde nr. 1.) Niels Knud Andersen har underkastet boken en grundig undersøkelse. Hans viktigste forskningsresultat er at Hans Tausen *ikke* kan ha vært bokens redaktør, og at dens første utgave kan tidfestes til rundt 1535. Boken i sitt nå kjente omfang, inklusive de siste tilleggene, kan ha foreligget i 1544. Andersen konkluderer med at «[r]edaktøren er ukendt. Alle anstrengelser for at 'finde' ham har været forgæves».¹ Men hvilke kandidater han har vurdert, gjør han ikke rede for. Derimot skriver han like etter: «Vor salmebog er væsentlig en ny udgave af Chr. Pedersens fra 1533, med nogle nye salmer og tillæg».² Spørsmålet om det kunne være mulig å knytte også *En Ny Psalmebog* til Pedersens utgivervirksomhet, reises ikke av Andersen, hvis argumentasjon jeg for øvrig drar veksler på i denne artikkelen. Det er dette spørsmålet jeg vil drøfte i det følgende.³

* Til minne om Rune Kyrkjebø (1968–2023).

¹ Andersen 1983 s. 162f.

² Ibid.

³ Hovedpunktene i artikkelen ble presentert under Nordhymns konferanse på Skálholt, Island, 23. oktober 2019.

Bilde nr. 1. Kolofonsiden med slutten av registeret. Bilde nr. 2. Slutten av fortalen.

Allerede en overflatisk sammenligning viser at boken av 1533 (kjent som Malmøsalmeboken) og boken av 1553 har mye felles. De er trykt med den samme fransk-gotiske skrifttypen, fortalen er den samme (bilde nr. 2), og mye av innholdet er sammenfallende, om enn ikke alltid i samme orden. *En Ny Psalmebog* har ca. 50 nye salmer/sanger foruten noen latinske sanger. Den er bevart i tre eksemplarer:

- 1) Ett med kalendariet som hovedinnhold (digitalisert)
- 2) Ett defekt eksemplar (mangler de 39 første blad og de 21 siste blad, digitalisert)
- 3) Ett komplett eksemplar.

Boken ble trykt opp flere ganger av boktrykkere i Lübeck, siste gang i 1568. Det komplette eksemplar ligger til grunn for faksimileutgaven fra 1983, utgitt av Universitets-Jubilæets danske Samfund (Akademisk Forlag, København 1983). Utgaven er ledsaget av et kommentarbind (i samme lille format) som inneholder Niels Knud Andersens omfangsrige undersøkelse, supplert med kortere bidrag av Henrik Glahn (om melodiene) og Erik Dal (om de bevarte eksemplarer).

Hvorfor snakker vi om Tausens salmebok?

Når det fortsatt tales om Tausens salmebok, synes det primært å skyldes at Hans Thomissøn i sin fortale til *Den danske Psalmebog* (1569) skrev: «Oc loed hand [Hans Tausen] den danske Psalmebog vdprenntis forbedrit/ i det Aar etc. 1544.» Ingen dansk salmebok fra 1544 er bevart. I sitt trebinds leksikon fra 1771–74 nevner leksikografen Jens Worm «Den Danske Psalme-Bog forbedret af M. Hans Taussen. 1544 og Khv. 1557. 8»⁴. Hymnologene Brandt og Helweg identifiserte i 1847 den bevarte 1553-boken med den tapte fra 1544. «Vi have troet at gjenfinde disse [dvs. de danske sangene til den jyske aftensang] i en lille Afdeling af en senere Psalmebog (1553), rimeligviis et Oplag af den, Tausen 1544 selv besørgede».⁵ «Da de kirkelige Forhold atter vare ordnede, var H. Taussen den første, der tog sig af Psalmebogen, og 1544 lod han den forbedret udgaae paa Prænt. Ogsaa denne er desværre tabt, med mindre vi skulde have den, i en noget forandret Form, i Psalmebogen fra 1553. [...] da det desuden er den ældste danske Psalmesamling vi eie,⁶ vilde det være af Interesse at kjende dens Ophavsmand, men derom giver Bogen sletingen Besked. [...] Man har gjættet baade paa Palladius og paa Taussen, som dens Forfatter, men det første er vistnok slet ikke rigtigt, det sidste kun halvt. [...] man kommer udentvivel det Rette nærmest, ved at holde sig til den Mand der nævnes, Bogtrykkeren Hans Viingaard, der har dannet sin Bog af Taussens Psalmebog og et Tillæg af hvad han havde ved Haanden [...]».⁷ De trekker altså ikke Thomissøns utsagn om Tausen i tvil, men tar et visst forbehold med hensyn til en tausensk medvirkning ved utgivelsen av 1553. Men hvorfor har ikke Brandt og Helweg sett den påfallende likheten med salmeboken av 1533? Jo, ganske enkelt fordi de i 1847 ikke kjente til dens eksistens.⁸ Det eneste bevarte eksemplar befant seg på det tidspunkt i Christiania.⁹

⁴ Worm 1773 s. 464. 8-tallet angir formatet. 1544-utgaven er som nevnt tapt, og en utgave fra 1557 trykt i København er ikke kjent.

⁵ Brandt og Helweg 1847 s. VI.

⁶ Bøkene fra Malmø omtales som skånske.

⁷ Brandt og Helweg 1847 s. IX–XII

⁸ Heller ikke Jens Worm kjente denne salmeboken. Han nevner den ikke blant Chr. Pedersens skrifter (se Worm 1773 s. 182), og den eldste danske salmeboken sies å ha kommet ut i 1528, 1529 og 1534, med andre ord opplysninger hentet fra Thomissøns fortale fra 1569 (Worm 1773 s. 498).

⁹ Boken kom fra den norske boksamleren, kancelliråd Halvor Andersens bibliotek. Samlingen ble testamentert til et fremtidig norsk universitetsbibliotek i 1786, men ikke ført til Christiania før etter Andersens død i 1810. Samlingen ble da først oppbevart ved Deichmans Bibliotek, hvor salmeboken kan ha blitt reparert. Senere har den på permens forside fått inngravert «Universitetsbiblioteket» og på baksiden «Bibl. Univ. Freder.» (= Biblioteket ved Det Kongelige Frederiks Universitet). I boken er det lagt inn et notat på et løst ark, brettet én gang. Notatet lyder: «Formeenes at være en ubekjent Udgave af Claus Mortensen Tøndebinder eller Bødtkers Danske psalmebog, som var den første Evangeliske Lærer i Malmø. Hos Worm 2 Deel Side 498 siges den først at være trykt Malmøe 1528, men siden forbedret af Hans Spandemager og Arvid Pedersen, og igjen oplagt 1529 og 1534. cfr. S. 178 ibm eller maaskee Hans Thausen siden der paa sidste Side staaer jeg og icke vi (altssa kun een) haver icke nu anderleedis fordansket somme af psalmerne, item jeg lod nu igjen Noder sette. Hans bekjendte forbedrede Udgave af den danske Psalmebog udkom ellers først 1544 og 1557 efter Worm ibm. S. 464.» (Jeg takker Rune Kyrkjebø for hjelp med å transkribere teksten.) Notatets forfatter, trolig Halvor

Det var derfor ikke naturlig for dem å tenke på Christiern Pedersen som salmebokutgiver. De tar det altså for gitt at Tausen ga ut en salmebok i 1544, selv om alle spor etter den er forsvunnet.¹⁰

Når Thomissøn sier at Tausen ga ut en salmebok i 1544, kan man tenke at Thomissøn har vært i besittelse av en salmebok fra dette år og i den funnet Tausens navn en rekke ganger i det andre tillegget: «Fordansket aff M. Hans Taussen».¹¹ Men det er ingen god forklaring. For det første er det neppe Tausen selv som har skrevet «Fordansket aff M. Hans Taussen» over salmene i det andre tillegget. Denne uttrykksmåten «kunde ligne en Discipel, der vilde hædre den berømte Lærer, eller ialfald en Boghandler, som dermed [...] vilde anbefale sin Bog».¹² Videre kan Tausen som superintendent umulig ha gitt ut en salmebok med et, som vi skal se, katolsk preget kalendarium og en messeordning i strid med Kirkeordinansen (KO) av 1537, et dokument han selv var med å forfatte. Bortsett fra et par småskrifter fra sin tid i Viborg på slutten av 1520-tallet, ga Tausen ikke ut noe hos Vingaard, men fikk sine skrifter trykt i Magdeburg hos boktrykkerne Michael Lotter og Hans Walther.

Noen salmebok fra 1553 nevner Thomissøn overhodet ikke. Det kan naturligvis forklares med at *En Ny Psalmebog* i alt vesentlig er en nyutgave av 1544-boken. Samtidig burde man kunne forutsette at Thomissøn visste beskjed om sin tidligere biskops rolle i den tidlige danske salmebokhistorie. Utsagnet i fortalen forblir en gåte, med mindre man vil mistenke Thomissøn for bevisst å ville tie om en annen aktør på salmebokmarkedet.

Kan 1553-boken ha vært et slags komiteprodukt? På bl 8v står en kommentar i vi-form: «Disse gamle Sange haffue wi antegnet At huer maa see/ at der haffuer verit fromme Christne mit vdi den blindhed oc vildfarilse som wi vore vdi Och haffue dog verit opholdne vid Gudz naade vdi Christi sande bekendelsse». Dette avsnittet er imidlertid oversatt fra Klugs salmebok (1529) og Slüters salmebok (1531). Det kan neppe brukes som argument for at det skulle stå en gruppe av personer bak utgivelsen.

De senere danske hymnologer har, med noen unntak, videreført Brandt og Helwegs tolkning. Enkelte har likevel ikke helt lykkes i å forlike 1553-bokens innhold og profil med Tausens lidenskapelige reformatoriske engasjement. Brandt selv holder fast ved tolkningen

Andersen, har overraskende nok ikke oppdaget årstallet 1533 nederst på kolofonsiden som han nettopp har sitert fra! Men siden boken omtales som «ubekjendt», kan det tenkes at den var det eneste eksisterende eksemplar allerede da Andersen ervervet seg boken.

¹⁰ Nutzhorn viser til *Aarsberetninger fra det store kgl. Bibliotek 1875*, s. 362 (Nutzhorn 1913 s. 298). Det behøver dog ikke bety at den ikke har funnes. «[...] hvert eneste Eksemplar af en Mængde danske Bøger [er] i Tidens Løb gaaet til Grunde, ofte uden at efterlade det mindste Spor, [...]». Nielsen 1923 s. 4.

¹¹ Bl 163–169.

¹² Brandt og Helweg 1847 s. XI.

i sin bok *Vore danske Kirke-Salmebøger* fra 1886. Her har han inkludert 1533-boken i sin historiske oversikt og identifisert Chr. Pedersen som dens redaktør og utgiver, men uten av den grunn å se *En Ny Psalmebog* i et nytt lys. P. Severinsen erkjenner dennes avhengighet av 1533-boken, men gir ikke rom for noen tvil om et tausensk opphav. Han anfører en rekke indisier for å bestyrke dette. Til 1553-bokens konservative preg bemerker han: «Han [Tausen] har aabenbart stærkere end hans Samtidige lagt Vægt paa Gudstjenestens liturgiske Rigdom i gammel Stil. Den samme Omhu for det liturgiske aabenbarer sig i Behandlingen af Messe-Embedet i Salmebogen. [...] det [har] bevaret alle Led af den oprindelige Malmø-Messe og egentlig med Tilbøjelighed til at gøre Messen endnu mere liturgisk rig.»¹³ H. Nutzhorn skriver: «[...] i Valget af det nye er der noget ejendommeligt hos Hans Tausen; thi mens de tidligere Udgivere ikke synes at have haft Mod paa at optage synderlig andre ny Salmer end dem, de laante fra de nye *lutherske* Salmebøger i Tyskland, saa nærede Hans Tausen derimod ingen Betænkelighed ved desuden ogsaa at optage andet, som han fandt tiltalende og brugeligt fra sin *katolske* Tid [...]».¹⁴ S. Widding betrakter Tausen som en «formidlende Aand, der søger at forene det gamle og det nye».¹⁵ Han skriver at den latinske sang begynner å komme til ære og verdighet igjen. Men det samme anfører han i forbindelse med et utsagn hos Klug 1529: «Det begyndende Omslag i Vurderingen af det gamle».¹⁶ Så må man spørre hvor tidlig et slikt omslag kunne inntreffe, den historiske overgangssituasjon tatt i betraktning. Widding argumenterer til fordel for Tausen som utgiver med at 1) Thomissøn ikke omtaler noen annen salmebok i tidsrommet 1544–1569, 2) en del av de nye salmebearbeidelsene bærer Tausens signatur, og 3) salmeboken inneholder ikke noe som peker ut over året 1544.¹⁷ Hver for seg er Widdings observasjoner korrekte, men de beviser ingenting. Anders Malling skriver om 1553-boken at den «ikke synes at være udgivet af Hans Tausen», men at den «synes at være et boghandlerforetagende». Mallings gjennomgang av boken konkluderer likevel med at «her er Hans Tausens bog og to senere tilføjede tillæg». Tilleggene tilskrives Hans Vingaard.¹⁸ Men Malling nevner også Peder Palladius som en mulig utgiver og viser til (Jacob) Langebek (uten kilde), som skal ha opplysningen fra Corvinus. «Maaske har Langebek misforstaaet Corvinus», skriver Malling videre.¹⁹ Og det stemmer. Corvinus sier i sin *Heptachordum*

¹³ Severinsen 1904 s. 98.

¹⁴ Nutzhorn 1913 s. 297.

¹⁵ Widding 1933 s. 73

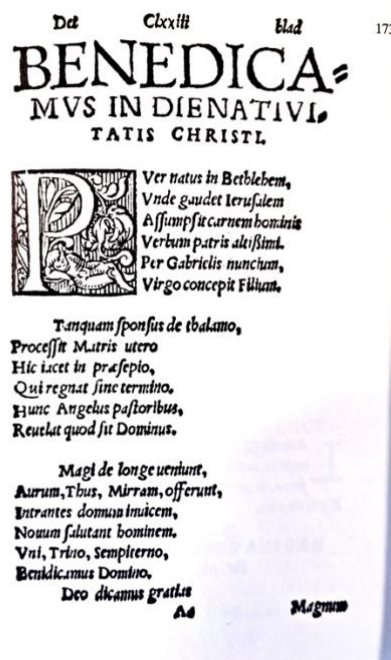
¹⁶ Widding s. 87.

¹⁷ Widding s. 73.

¹⁸ Malling 1978 s. 31, 37f.

¹⁹ Malling 1972 s. 288f.

danicum (1646) ikke annet enn det han har fra Thomissøn.²⁰ J. Kjærgaard unngår begrepet «Tausens salmebok», men trekker ikke Thomissøns problematiske utsagn i tvil. Han ser det som «tænkeligt [at] bogen fra 1544 [er] gået helt eller delvis op i denne senere, forøgede udgivelse».²¹ Så vidt jeg kan se, er det blant de danske hymnologer kun P. Balslev-Clausen som følger N.K. Andersen i å avskrive et tausensk opphav for *En Ny Psalmebog*. Han regner likevel Tausen som involvert i det første (andre?) tillegget.²²

Bilde nr. 3. Begynnelsen av det latinske tillegget. Bilde nr. 4. H-initial med bokstavene C og P.

Boktrykkeren

Hans Vingaard ble født i Stuttgart. Hans boktrykkermerke var HW, og man antar at hans tyske navn var Hans Weingarten. Han var virksom i Viborg 1528–32, deretter i København fra 1532 til sin død i 1559. I 1536 overtok han Pedersens trykkeri for 400 daler. Men de fransk-gotiske typene ble ikke tatt i bruk før i 1552.²³ Mye av det typografiske materiell i 1553-salmeboken er tidligere benyttet av Pedersen og hans faktor Johann Hoochstraten i Malmø. Det meste av brødskriften er satt med det Lauritz Nielsen betegner som

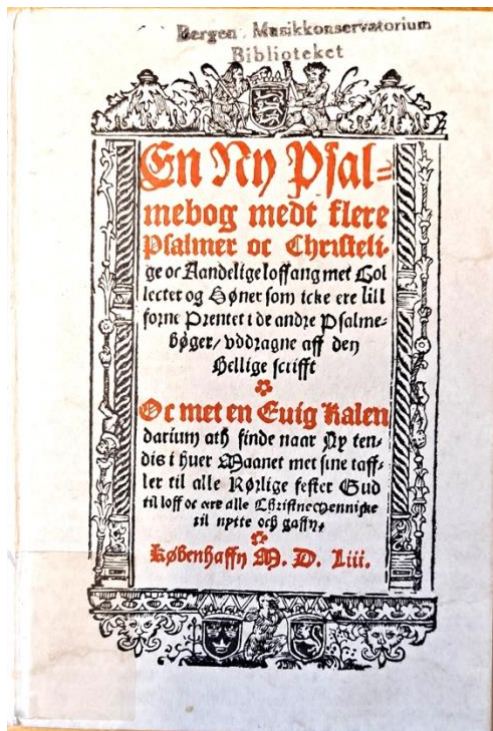
²⁰ Johnsson 1977 s. 68.

²¹ Kjærgaard 2003 bd. I s. 518, jf. s. 67.

²² Balslev-Clausen 2014 s. 220.

²³ Nielsen 1916 s. 91–111.

Hoochstraten type 2 (20 linjer på 98 mm = 1533-salmeboken). En stor del av kalendariet er satt med en mindre type, Hoochstraten type 5 (20 linjer på 81 mm). Det latinske tillegget er satt med kursiv («Lille Cicero») med antikva kapiteler for majusklene (20 linjer 84 mm, Hoochstraten type 7) (bilde nr. 3).²⁴ Initialene er også fra Pedersens trykkeri. Den gotiske H-initialen med bokstavene C P forekommer to ganger (bl 58r og 79r) (bilde nr. 4). Initialer og tresnitt var på vandring mellom flere boktrykkere.²⁵ Vingaard ga ut over 100 bøker, blant annet Kirkeordinansen, og var brødrene Palladius' boktrykker.

Bilde nr. 5. Tittelbladet i En Ny Psalmebog 1553.

Tittelbladet

Tittelbladet er satt i rødt og sort med tre ulike skrifttyper (øverste linje: fraktur; linje 2, 3 og 9: textura; resten: fransk-gotisk) i til sammen fem ulike størrelser (bilde nr. 5). Nederst har det blitt plassmangel, slik at de nederste av de sorte linjene har måttet settes i ekstra små typer. Den røde teksten angir hovedinnholdet i boken: salmer og kalender. I boken er rekkefølgen den omvendte, men på tittelbladet fremheves salmene som hovedsaken. På grunn av de nye skrifttypene kan man se at det er satt på ny i 1553, men selve tittelen må

²⁴ Nielsen 1923 s. 60f.

²⁵ Nielsen 1916 s. 98f; Nielsen 1923 s. 6.

være overtatt fra en tidligere utgave, ettersom boken åpenbart ikke lenger var ny. Når 'psalmebog' første gang ble brukt på tittelbladet, vet vi likevel ikke.²⁶ To trykkfeil på tittelbladet i ekspl. 3 er blitt rettet i ekspl. 1: «og» → «oc», «lillforne» → «tillforne». Ekspl. 1 må altså høre til et senere opplag enn ekspl. 3. Rammen har de tre nordiske lands våpenskjold, et uttrykk for Christian IIs (mislykkede) visjon om en nordisk union. Ved en feil er sidestykkene (søylene) satt opp ned, slik at de to klatrende figurer vender hodet nedover! Den samme rammen er brukt i flere andre av Chr. Pedersens utgaver, blant annet *Det Ny Testamente, Jhesu Christi egne ord oc Euangelia, ...* (Antwerpen 1529/31) og *Dauidz psaltere* (1531).

Formuleringen «Psalmer oc Christelige oc Aandelige lofsang» er påfallende. Hvorfor både kristelige og åndelige lovsanger? Ingen salmer har begge adjektivene i overskriften. Distinksjonen mellom salme og lovsang er fortsatt intakt. Tittelbladets tredje linje har to store bokstaver: P og C. Kan det være et hint om en redaktør hvis navn ikke skulle nevnes? Tittelbladet nevner også – som et markedsføringsknep – tekster som ikke tidligere er trykt «i de andre Psalmebøger». Det må vise til tidligere utgaver av den ene og samme danske salmeboken, for vi har ingen holdepunkter for å anta eksistensen av selvstendige og innbyrdes konkurrerende salmebøker i tiden før Thomissøn.

Salmebokens innhold

En Ny Psalmebog består av følgende deler:

- 1) Kalendarium (19 blad)
- 2) Fortalen til leseren (1 ½ blad)
- 3) Salmer ordnet etter
 - a. kirkeåret (ca. 43 blad)
 - b. psalteret (ca. 19 blad)
- 4) Den jyske aftensang (7 ½ blad)
- 5) Salmer av blandet karakter samt litaniet med kollekter (36 blad)
- 6) Messeembedet med kollektrekke (ca. 42 blad)

²⁶ Malmøpsalmeboken het kanskje 'sangbog', jf. forklaringen til registeret: «Ith Register paa denne Sangbog [...]» (blad cxii).

- 7) Første tillegg (16 blad)
- 8) Andre tillegg (18 blad)
- 9) Tredje tillegg (det latinske, 4 blad)
- 10) Register (7 ½ blad)

Kalendariet er tydelig ment å kunne selges som en egen liten bok, da fortalen til leseren begynner med ny arknummerering, A. Kalendariet er trykt på tre ark: Ai-viii, Bi-viii og Ci-iii. Det har en rekke tresnitt, blant annet ett til hver måned, mens salmedelen kun er utsmykket med store initialer. Initialene er i høyst ulike stilarter og virker vilkårlig anvendt. Erik Dal mener tross dette at det «alt i alt er [...] tale om en ret velgjort bog».²⁷ Dals relative vurdering må sees i lys av hva L. Nielsen skriver: «[...] den Udsmykning, der findes i danske Bøger lige indtil Midten af det 16. Aarhundrede, [gør] et pauvert Indtryk».²⁸ Som vi skal se, er det snakk om en nokså skjødesløs trykksak.

Kalendariet

Niels Knud Andersen har godtgjort at kalendariet i *En Ny Psalmebog* er førreformatorisk (bilde nr. 6). Et kalendarium forekommer første gang i en salmebok i Malmøsalmeboken 1533. Forekomsten av helgennavn i kalenderen er riktignok i seg selv ikke noe bevis for at kalendariet er fra katolsk tid. Men også den lokale helgen for Roskilde stift er med: St. Lucius (pave i 3. årh., 4. mars og 25. august, henholdsvis festdag og dagen for overføringen av hans relikvier til Roskilde). Det sjællandske bispesete ble ved reformasjonen flyttet fra Roskilde til København. Videre er gyldentallene for å beregne begynnelsen av fasten fortsatt med, og ved 17. desember står det «O Sapientia», det vil si den første av de syv Magnificat-antifoner som synges i den katolske tidesang i tiden 17.–22. desember.²⁹ Videre kan nevnes at Thomas de Aquino står på 7. mars, men hos Thomissøn er han utelatt. Ingen hendelser eller personer fra reformasjonen er med. Mens 1553-kalendariet utelukkende har kirkelige minne- og festdager, har Thomissøn også viktige verdslige begivenheter med, slik som kongers fødsel, kroning og død, grunnleggelsen av universitetet i København etc. Thomissøn er også alene om å ha med dagene da «kjetterne» Savonarola (død 23. mai 1498) og Jan Hus (død 6. juli 1415)³⁰ ble brent på bålet. Vårjevndøgn er på 14./15. mars i 1553-boken (bilde nr. 7), men

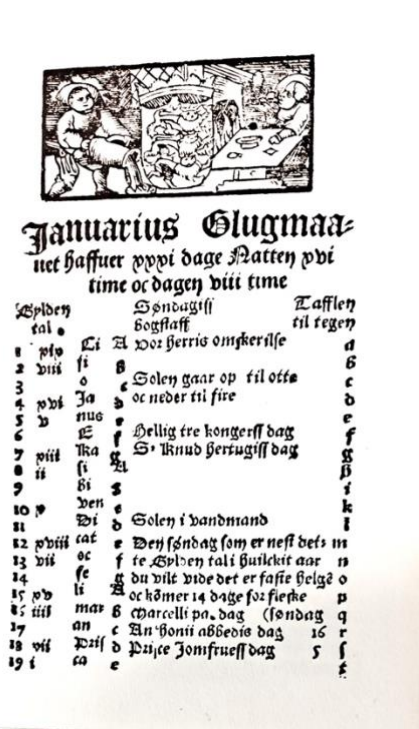
²⁷ Andersen 1983 s. 264

²⁸ Nielsen 1923 s. 34

²⁹ «O sapientia» står også i Pedersens *Vor Frue Tider* 1514.

³⁰ Dødsdatoen for Hus er feil hos Thomissøn, som plasserer ham på 8. juli.

hos Thomissøn på 10./11. mars. Høstjevndøgn er på 18. september i 1553-boken, men på 13. september hos Thomissøn.³¹ Vintersolverv er 14. desember i 1553-boken, men 12. desember hos Thomissøn. Thomissøn er her mest korrekt. Unøyaktigheten i den julianske kalender er ett døgn pr. 128 år. Den forklarer altså ikke hele differensen på henholdsvis fire-fem og to dager. Uansett må kalenderen i 1553-boken være betydelig eldre enn utgivelsesåret. Videre forekommer tittelen martyr 13 ganger, pave 6 ganger, abbed 3 ganger, abbedisse 1 gang, biskop 15 ganger og confessor 3 ganger. Hos Thomissøn forekommer tittelen martyr kun én gang (29. april), pave én gang (31. oktober i forbindelse med Luthers dispuutt mot paven avlat). De øvrige titlene forekommer ikke hos Thomissøn bortsett fra de evangeliske superintendentene på 2. september.

Bilde nr. 6. Kalendariet – januar måned. Bilde nr. 7. Kalendariet – mars måned.

³¹ Også i København Universitets almanakk for året 1555, trykt av Hans Vingaard (kun et fragment er bevart), er høstjevndøgn på 13. september. (Bladet for mars mangler.) Dette er den eldste bevarte danske almanakk. Ifølge moderne beregning inntraff jevndøgnene på 1500-tallet 11. eller 10. mars, henholdsvis 13. og 12. september etter den julianske kalender. Avviket mellom kalenderen og det tropiske år var på 1500-tallet kommet opp i rundt 10 døgn. Jevndøgnene er ikke angitt i Malmø-salmeboken, heller ikke i Pedersens *Vor Frue Tider* 1514.

Messeordningen

På viktige punkter avviker messeordningen i *En Ny Psalmebog* fra ordningen i KO. Ordningen har:

- skriftemål med avløsning
- Gloria/Laudamus, prefasjon, Sanctus og Agnus Dei i dansk prosa
- mange sekvenser
- både elevasjon og utdelingsord
- tittelen biskop i stedet for superintendent.

Messeordningen i 1553 er egentlig malmømessen, slik den kjennes fra messeembedet 1528 og Malmøsalmeboken. Den avspeiler praksis i Malmø i den tidlige reformasjonstiden. Noen av de nytestamentlige tekstene i både 1533- og 1553-boken følger Pedersens NT: 1 Kor 11,17–32 (epistellesning i messen) og Joh 6,24–58 (evangelielesning i messen). Andre bibeltekster har et tydelig mer arkaisk språk, f.eks. i Sakarjas lovsang: «Benedidet vere Israels Gud och Herre/ Fordi han haffuer søgt och forløst sit Folck», mens Pedersen oversetter med «Velsigned vere Gud Israels Herre thi han søgte oc frelste sit folk». I Marias lovsang har salmeboken «Min Siæl holder megit aff Herren/ Och min Aand frøyder sig i Gud min Frelser», mens Pedersens NT har «Min siel loffuer Herren/ oc min aand gledis i Gud min frelser». I Simeons lovsang har salmeboken «FOrlad nu din Suend o Herre/ effter dit ord i freden», mens NT har «Herre lad mig din tienere nw gaa i fred effter dit ord».

Melodiene

Boken har seks melodier, hvorav kun én i tresnitt og med underlagt tekst (bl 12r) (bilder nr. 8 og 9). De øvrige er satt med et metallsnitt som antakelig er laget for en annen bok med smalere format (57 mm mot 67 mm), kanskje en tidligere utgave av *En ny psalmebog*. Det er snakk om et temmelig primitivt notetrykk som ligner sterkt på en salmebok fra Magdeburg 1541.³² Fem av disse melodiene videreføres til Thomissøns salmebok.

³² Andersen 1983 s. 256, påvist av Henrik Glahn.

Det vil blid

O Jesu Christi som Mandom tog
kærlighed dig der til drog
i rene Jomfru luffue
vort haaff saa vilde du bliffue
Du saast vor synd oc store nød
at oss stod for den euige Død
Helffuede stod oss aabid
Det lodst du da forbarne dig, Kunde
det ey lenger lide, Atth Dieffuelen tog oss
saa met sig der fore vilde du stude Saff saa
dig her i verden ned oc gjorde oss enig fied
At met dig Bød oc pine B iii De

12

258

O Jesu Christ som mandom
[stor] Kær-lig-hed dig der-til
tog i re-ne Jom-fru liff-ue
drog vort haaff saa vil - de du bliff-ue
Du saast vor synd oc sto-re nød
at oss stod for den e- ui-ge Død
Helff-ue-de stod oss aa-bid.

1) orig. 2) orig. 3) orig. 4) orig.
5) rytmisk utydelig; måske: 6) tonen ej noteret, men ses ved kustos fra 4. til 5. system.

Bilde nr. 8. Tresnitt med melodien "O Jesu Christ som Mandom tog". Bilde nr. 9. Henrik Glahns transkripsjon av melodien.

Forholdet mellom salmebøkene av 1533 og 1553

Det er allment akseptert at Malmøsalmeboken (1533) er redigert og utgitt av Chr. Pedersen, selv om hans navn ikke forekommer i det ene bevarte eksemplaret av boken.³³ Dette mangler (minst) fire blad: tittelbladet, to blad i kalendariet og ett blad i salmedelen. Bortsett fra tittelbladet er innholdet på de manglende blad i faksimileutgaven av 1967 rekonstruert etter Chr. Bruuns *Psalmebøger fra Reformationstiden* (1865). I likhet med C.J. Brandt mener jeg det også må mangle noe mellom registeret og kolofonsiden.³⁴ Jeg-personen, altså utgiveren, henvender seg til leseren i etterordet, men presenterer seg ikke noe sted. Med andre ord er det nettopp de bladene som kan tenkes å ha navngitt utgiveren, som mangler. Øverst på siste side, hvor en skade³⁵ har fjernet et ord, har det verken vært overskrift eller stor initial, noe man ville forvente i begynnelsen av et etterord. Det manglende ordet, kanskje et «thi», krever et forutgående utsagn, som begrunnes slik på siste side: «[Thi] skal ingen forundre der paa ath ieg haffuer icke nu anderledis fordansket somme aff Psalmerne

³³ Oppbevares ved Nasjonalbiblioteket i Oslo. Undersøkt av artikkelforfatteren 18. desember 2019.

³⁴ Brandt 1883 s. 283.

³⁵ Der er flere hull på de siste bladene, muligens forårsaket av et insekt.

i denne bog en de vaare føre prentede [...]». En nesten likelydende formulering finnes i Pedersens utgave av NT: «Der faare skall ingen førundre der paa ath dansken følger icke alle stede/ lige ord fra ord met latinen [...]» (fra fortalen til Paulus-brevene). Setninger eller avsnitt som begynner med «thi» eller «der faare», viser alltid til noe foran. Man kan tenke seg at salmeboken ble avsluttet med et etterord, gjerne ganske ordrikt, på 2-4 sider, slik Pedersen avslutter sin psalteroversettelse (1531). Der er ingen synlige spor av noe (eller noen) manglende blad på dette stedet i Malmø-salmeboken, men det kan skyldes at den er blitt reparert.

Praktisk talt hele Malmøsalmeboken er tatt opp i *En Ny Psalmebog*. De endringer som kan påvises, er ikke større enn at de kan forklares ut fra hva en redaktør kan ha ønsket å revidere i en ny utgave av sin egen bok. De ortografiske endringene kan forklares ut fra den skriftspråklige utviklingen på denne tiden. Et spesielt forhold er at fortalen i 1553 har «voss» i stedet for «oss», som i 1533. Ortografien i 1553 er gjennomgående mer moderne, f.eks. «huor» i stedet for «hwor», «jomfru» for «iomfrw». Den inkonsekvente vekslingen mellom «haffde» og «hagde» i første strofe av «Ith lidet barn saa løstelig» (1533 bl xiii) er rettet til «haffde» begge gangene i 1553 (bl 75v). Formen «hagde» er typisk for Pedersen, men forekommer også i 1553. En annen påfallende forskjell er at 1533 bruker «Julen», mens 1553 unngår ordet og bruker «Jesu Christi fødelssis tiid» eller lignende i stedet.

En skjødesløs utgave

Ved nærmere gransking gir *En Ny Psalmebog* et skjødesløst inntrykk. Som nevnt er sidestykkene i tittelbladets ramme satt opp ned. I ekspl. 2 er det delvis benyttet dårlig papir med fargegjennomslag. Flere blad er feilpaginerte, f.eks. forekommer bl 90–99 to ganger. Der er mange trykkfeil og utelatelser, blant annet i fortalen og i salmestrofer (bl 55r, 57v, 85r). I Credo nicænum (bl 175v) mangler ordene «cuius regni non erit finis» i andre artikkel, mens tredje artikkel er sterkt forkortet. Noen eksempler på meningsforstyrrende feil får illustrere det lave korrektturnivået: «vdi en ret tro» (1533) er blitt: «wden ret tro» (bl 40r); «Brugens attraa» skal selvsagt være «Bugens attraa» (bl 153v); «Sathan ... miskunder» skal like selvsagt være «Sathan ... missunder» (bl 149v), og «vduertis bekømrrelse» skal være «induertis bekømrrelse» (bl 64v). Videre står det «Grundhed» for «Grumhed» (bl 46r) og «Bud» for «Brud» (bl 73r). Jesu syv ord på korset er redusert til fem (bl 146r). «Sigens Raad» i en av kollektene skal være «Rigens Raad» (bl 95IIr). «Wi græde oc icke sucke», skal være «Wi græde oc sucke» (bl 22r). Salighetens horn i Sakarjas lovsang er blitt til «salighedens

børn» (bl 96 Iir). Man må spørre om boken i det hele tatt er korrekturlest. Det er vanskelig å forstå at man ikke har rettet opp feil som må ha fulgt med fra det forrige trykket.

Noen ujevnheter må skrives på redaktørens konto: «Anderledis fordansket» står over en salme med en helt annen salme foran (bl 36r). Instruksjonen «Nu begyndis salue», som ga mening i 1533, står i 1553 i en ny kontekst hvor den ikke lenger gir mening (bl 21). Over en salme første gang trykt i 1533, altså 20 år tidligere, står det fortsatt «nylige Fordansket» (bl 97 I). Skrifthenvisingene som fortalen viser til, mangler.

Layouten synes lite påkostet. Den samme skrifttype og -størrelse er benyttet i overskrifter og salmetekster. Flere steder i kalendariet er det ujevne linjer (se f.eks. bl B2r). Initial F viser to kopulerende dyr (bl 59r og 93 Ir), i det ene tilfellet ved kongesangen for Frederik I (bilde nr. 10). På siste side av kalendariet med det latinske verset «Verbum Domini manet in eternum» (Jes 40,8) er «Isaia» trykt med rødt, men initialen er overtrykt med en sort E. Hvordan kan denne skjødesløsheten forklares? At biskop Tausen satt i Ribe, mens trykkeren var i København? Eller at Chr. Pedersen var begynt å bli gammel og syk, trett etter det store bibeloversetterarbeidet som han fullførte i 1543?

Kong Fredericks vise

Red giff oss kare Her
Troen teen/aff naadi
fformedelse Christum
Døn haffuer du oss lø
medelse din gunst it

Bilde nr. 10. F-initial til Kong Frederiks vise.

Kirkeordinansen 1537/39: *terminus ante quem*

Kirkeordinansen for Danmark-Norge ble vedtatt 2. september 1537. I 1539 kom den i dansk oversettelse. Hvorfor må *En Ny Psalmebog* (bortsett fra tilleggene) være fra tiden før KO? Som nevnt er kalendariet fra katolsk tid, og fortalen er videreført fra 1533, kun med ortografiske endringer.³⁶ Tidebønnene omfatter «Natsang» (completorium), som er utelatt i KO. På viktige punkter avviker messen fra ordningen i KO. Kolofonens «effter Gudz Byrd»,

³⁶ Selv den feilaktige henvisningen til Paulus i «ii Cor. vii ca» (2. korinterbrev 7. kapittel) på slutten av fortalen er videreført. Riktig bibelsted er 1 Kor 2,2, riktig nok parafraisert.

den vanlige oversettelse av *Anno domini* før reformasjonen, klinger katolsk. Ordningen av kirkeårsdagene beholder den katolske delingen mellom «de tempore» og «de sanctis». En rekke fester og helgendager som ble avskaffet av KO, er fortsatt i behold i salmeboken. En interessant detalj i kirkeåret viser det samme: *En ny Psalmebog* benevner søndag septuagesima som «Søndag som Alleluya affleggis», mens den samme søndag i Hans Tausens postill av 1539 omtales som «Den Søndag der Alleluya lagdes» (bl CXXXVII). Med preteritumsformen viser altså Tausen til en avskaffet praksis. Riktignok har *En Ny Psalmebog* fjernet informasjonen om når faste er påbudt.³⁷ Like fullt er det mange fellestrekk mellom kirkeåret slik det fremkommer i Pedersens NT-utgave av 1529 og i kollektrekken i *En Ny Psalmebog*. Begge skiller ut helgendagene i et eget register, selv om salmeboken har færre helgendager og blant annet mangler Alle sjelers dag (2. november). De forutsetter begge tre messer på juledag, kaller 2. juledag for S. Staffen (Stefanus) martyrs dag og beholder Johannes evangelistens dag og de uskyldige barns dag (begge mellom jul og nyttår). Oktavbegrepet forekommer i begge. Kirkeåret i Tausens postill viser en klar forenkling i evangelisk ånd: Todelingen mellom «de tempore» og «de sanctis» er forlatt. Den har én høymesse på juledag, kaller den følgende dag Annen juledag, innfører en tredje juledag, og sløyfer de gamle betegnelsene på de nevnte dagene i mellomjulen. Tausen bruker sine egne oversettelser av perikopene, ikke Pedersens NT.

I noen av kollektbønnene i *En Ny Psalmebog* fornemmer vi gjenklanger av katolsk teologi: «Vi bede dig Fader/ ath du vilde lade din helligaand voxer oc formeris i oss/ Ved Jesum Christum [...]» (bl 152v). Her kommer tanken om den inngyde nåde til uttrykk. I en annen bønn heter det: «Der fore min Herre/ anse icke mine synder/ Men anse din Hellige Christelige Kirckes Tro/ Huilcken ieg oc Tror oc icke seer [...]» (bl 154r). Bakgrunnen for denne formuleringen er tanken om den skatt kirken forvalter, *thesaurum ecclesiae*. I det latinske tillegget finner vi en senmiddelalderlig antifon (kalles også responsorium), *Cognoscimus Domine* (blad 176r), som kunne brukes ved gravferd eller i fastetiden. Pedersen oversatte den i sin *Vor Frue Tider*:

O Herre gwd wii arme syndige menniske vide och bekende at wii haffue swarlige sindet mod dig Thi bede wii dig om naade oc miskundhed en dog ath wii ingen fortient haffue Vii ære aldelis neder faldne i synden reck oss din hond oc reyss oss op igen. Dw som tacknemmelige anammede røffuerenss bøn paa korsset och oplodh hannem deth hemelske paradiss. Vor leffned er fuld met sorg oc drøuelse. *Wii gøre engen gode gerninger der wii kwnde afflegge synden meth.* Dw bider effter vor syndige bedring en dog wi inthet rette oss heffner dw

³⁷ Se Pedersens *Vor Frue Tider* (1514).

strengelige offuer oss tha bliffne [sic] wii plat forderffuede. (Bl 278f; forfatterens fremheving)

Portrett av en anonym salmebokutgiver

På denne bakgrunn er det mulig å hevde at den viktigste danske salmebokutgiver mellom 1533 og 1569 het Christiern Pedersen (ca. 1480–1554). Han var en katolsk prest som sluttet seg til reformasjonen. Hans betydeligste virksomhet var som litterat, historiker og bokutgiver, og han ble retningsgivende for utviklingen av det danske skriftspråk i første halvdel av 1500-tallet. Av skrifterne hans, hvorav flere ble utgitt i utlandet, er rundt halvparten luthersk preget. Ifølge Jens Worm ble han født rundt 1480 i Svendborg på Fyn.³⁸ Skolegangen fikk han i Roskilde. Noen viktige årstall i hans biografi er følgende:

- 1505 (?): Kannik i Lund
- 1510–15: Opphold i Paris
- 1528: Nedlegger kannikembedet
- 1526–31: I eksil hos Christian II
- 1531: Deltar i Norges-toget?³⁹
- 1532–35: Får kongelig amnesti og borgerskap i Malmø, hvor han virker som boktrykker.
- 1536: Selger trykkeriet til Hans Vingaard i København.
- 1543: Fullfører bibeloversettelsen.
- 1544: Sykdom rammer. Svekket av sykdom og alder tilbringer Pedersen sine siste ti år som en slags leieboer i en prestegård i Helsinge på Sjælland. Han gjenopptar i noen grad sine litterære sysler, før han i 1554 dør.

Chr. Pedersen utga blant annet:

- Latinsk-dansk ordbog (1510)
- Saxos danmarkskrønike (1514)
- Vor Frue Tider (1514)

³⁸ Worm 1773 s. 179.

³⁹ Med Norges-toget menes Christian II's mislykkede gjenerobningsforsøk.

- Bok om å høre messe (1514)
- Jærtegnspostillen (1515)
- Det nye testamente (1529/31)
- Davids psalter (1531)
- Salmebok (1533)
- En nyttig legebok (1533)
- Agricolas katekisme (1533)
- Karl den stores krønike (1534)
- Holger Danskes krønike (1534)
- Den danske rimkrønike (1534)
- Æsops fabler (posthumt 1556)

Chr. Pedersens biograf er Carl Joakim Brandt, som i 1882 utga boken *Om Lunde-Kanniken Christiern Pedersen og hans Skrifter*. På dette tidspunkt kjente Brandt godt til salmeboken av 1533.⁴⁰ Lauritz Nielsen har skrevet om Pedersens virksomhet som boktrykker: «Christian Pedersen og bogtrykkerkunsten. Nogle boghistoriske Undersøgelser» i *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen* V, 1918 s. 45–60.

I løpet av årene som boktrykker – eller med en nyere term: forlegger – i Malmø ble han gift og fikk en datter. Men allerede i 1539 ble han enkemann. Det var i eksiltiden i Lier/Antwerpen at han orienterte seg mot den lutherske reformasjon. I fortalen til sin NT-utgave bekjenner han sin omvendelse fra de katolske villfarelser: «Jeg bekender her oc selff min store vildfarelse som ieg vaar før vdi/ den tid ieg lod sette de Jertegen oc fabel i de andre bøger i Paris [...] Thi beder ieg alle / ath i lade samme Jertegen oc fabel hen fare/ och setter ingen tro eller loffue til dem/ Men bliffuer all eniste stadelige oc fast hoss Gudz egne sande ord oc Euangelia [...] Gud vere benedidet til euig tid Som drog mig aff min vildfarelse aff sin miskundhed [...]» (bl a vi).⁴¹

Vor Frue Tider (1514) er både en kalender og en tidebønnbok. I denne bruker Chr. Pedersen første gang den fransk-gotiske skrifttypen. Senere brakte han typografisk materiell med

⁴⁰ Brandt 1882 s. 282ff.

⁴¹ Her kunngjør han også at han planlegger å oversette GT til dansk i fremtiden. Digitalisert versjon på proquest.com

samme skrifttype hjem fra Antwerpen. Det ble supplert med ytterligere materiell for å kunne drive eget boktrykkeri i Malmø.⁴² Til det samme formål hadde han en nederlandsk medhjelper eller faktor, Johan Hoochstraten. Denne hadde tidligere virket som boktrykker i Antwerpen og Lübeck, og han vendte senere tilbake til sitt fedreland, hvor han døde i 1543.

Pedersens forlagsvirksomhet hadde både folkeopplysende og reformatoriske formål, men også politiske: Han arbeidet for å få Christian II gjeninnsatt som konge. Denne kampen taptes endegyldig i 1535, samme år som Chr. Pedersen la ned virksomheten som boktrykker. Pedersen fikk aldri noe kirkelig embede etter innføringen av reformasjonen, og av politiske årsaker var han ikke vel ansett. Som *de facto* landsforræder var han nærmest en ikke-person, og han hørte ikke til det kirkelige establishment. Han foretrakk derfor å vie seg til boklig virksomhet.

Tese

Jeg vil da fremsette følgende tese: Hans Tausen redigerte ingen salmebok. Chr. Pedersen utga én eller flere forbedrede (nå tapte) utgaver av Malmøsalmeboken 1533, kanskje i 1535 (fra eget trykkeri?) og 1544 (hos Vingaard i København?). 1553-boken er et opptrykk av 1544-utgaven (eventuelt av en ukjent utgave fra tiden mellom 1544 og 1553), satt på ny med de fransk-gotiske typer som Vingaard da hadde tatt i bruk. Pedersens sykdom i 1544 og hans svekkede helse de siste ti leveårene kan forklare at utgivelsen ikke kunne skje med det nødvendige redaksjonelle overoppsyn og dermed fikk et skjødesløst preg. Det lave korrekturnivået kan forklares av at boktrykkeren var innvandret tysker. Den manglende opplysning om bokens redaktør kan kanskje forklares med at det under de rådende forhold ikke var opportunt å knytte Chr. Pedersens navn til salmeboken. Tilleggene, da helst de to siste, kan være kompilert av Vingaard selv. *En Ny Psalmebog* 1553 må derfor bestemmes som både Pedersens og Vingaards salmebok.

Thomissøns utsagn om Tausens rolle i 1544 må være feil, dog kan grunnen bare være gjenstand for gjetning. Som en *persona non grata* nevnes Chr. Pedersen ikke av den ærgjerrige Thomissøn, verken som salmebokutgiver eller som bibeloversetter. Det første ville vært naturlig i salmebokfortalen, det andre i minnetalen over Christian III. Thomissøn stod hoffet nær, og i hoff- og adelskretser hadde Chr. Pedersens navn dårlig klang. Han skulle ikke nevnes. Også Brandt har merket seg at Pedersen ikke omtales av Thomissøn.⁴³

⁴² Se nærmere om dette hos Nielsen 1918.

⁴³ Brandt 1882 s. 369.

Det bør heller ikke glemmes at Thomissøn bare var 12 år gammel da Tausen angivelig ga ut sin salmebok. Men én ting er å fortie Pedersens navn, en helt annen er å kreditere Tausen for en salmebokutgivelse i 1544. Kanskje ligger svaret i formuleringen om at Tausen «*lot salmeboken utgå*» (parafraisert og kursivert av forf.). Det behøver ikke nødvendigvis bety at Tausen personlig redigerte og reviderte den, men at han i kraft av sin posisjon på en eller annen måte bevirket – eventuelt begunstiget – utgivelsen, blant annet ved å bidra med nye oversettelser. Hvis dette var Tausens bidrag til den tidlige danske salmebokhistorie, er det heller ikke overraskende at det er sin far Thomissøn nevner som mentor i sitt eget salmebokprosjekt (se Holter 2019 [2020] s. 107).

Tesen forutsetter minst én ukjent dansk oversetter, og Chr. Pedersen er ikke kjent for selv å ha diktet vers.⁴⁴ Men der har vært mange ukjente, danske salmeoversettere på 1500-tallet. I 1543 skal Pedersen ha vært ferdig med sin bibeloversettelse, slik at det ikke er utenkelig at han kunne rekke å utgi en salmebok i 1544. Da var han rundt 65 år gammel. At Thomissøn nevner en salmebok fra nettopp det året da Pedersen ble syk, kan selvsagt være et tilfeldig sammentreff. Men det kan også tenkes å ha en logisk og forklarlig sammenheng, noe jeg har forsøkt å sannsynliggjøre i denne artikkelen.

Men kan det likevel forsvares å snakke om Tausens salmebok på samme måte som vi snakker om Kingos salmebok? Etter min mening, nei. Kingo var tross alt «sin» salmeboks utgiver og hadde som tidens fremste salmedikter satt sitt sterke preg på innholdet. Noe tilsvarende kan ikke sies om Tausens høyst usikre befatning med salmeboken av 1553.

Litteratur

Andersen, Niels Knud: *En Ny Psalmebog 1553*. Universitets-Jubilæets danske Samfund, Akademisk Forlag, København 1983.

Balslev-Clausen, Peter: «Den danske salmesangstradition» i Peter Balslev-Clausen og Hans Raun Iversen (red.): *Salmesang: Grundbog i hymnologi*, Det Kgl. Vajsenhus' Forlag 2014 s. 211–289.

Brandt, C.J. og L. Helweg: *Den Danske Psalmedigtning*, bind I–II. København 1846–1847.

⁴⁴ P. Severinsen er «mest tilbøjelig til ret bestemt at erklære, at Chr. Pedersen ikke er blant Danmarks Salmedigtere». Severinsen 1904 s. 80.

- Brandt, C.J.: Om Lunde-Kanniken Christiern Pedersen og hans Skrifter. København 1882
- Brandt, C.J.: Vore danske Kirke-Salmebøger fra Reformationen til Nutiden. København 1886.
- Bruun, Chr.: Psalmebøger fra Reformationstiden. København 1865.
- Kjærgaard, Jørgen: *Salmehåndbog*, bind I. Det Kgl. Vajsenhus' Forlag 2003.
- Kornerup, Bjørn (utg.): *Hans Tausens postil med indledning og noter af Bjørn Kornerup*. Levin og Munksgaards Forlag, København 1934.
- Holter, Stig Wernø: «Thomissøns salmebok 450 år. En guide for nye lesere». *Hymnologi – Nordisk tidsskrift* nr. 3–4/2019 [utkommet 2020] s. 106–138.
- Johnsson, Bengt: Hans Mikkelsen Ravn [Johannes Michaelii Corvinus]: *Heptachordum danicum* 1646. Bd. II Kommentarer og kildestudier. Horsens 1977.
- Malling, Anders: *Dansk salmehistorie: Bind VII: Digterne L–Ø*. J. H. Schultz Forlag, København 1972.
- Malling, Anders: *Dansk salmehistorie: Bind VIII: Salmebøgerne*. J. H. Schultz Forlag, København 1978.
- Nielsen, Lauritz: «Hans Vingaard. Et Bidrag til Danmarks ældre Bogtrykkerhistorie.» *Nordisk Tidskrift för Bok- och Bibliotekväsen* III, 1916 s. 91–111. Digital versjon: runeberg.org/bokobibl
- Nielsen, Lauritz: «Christian Pedersen og bogtrykkerkunsten. Nogle boghistoriske Undersøgelser» i *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen* V, 1918 s. 45–60.
- Nielsen, Lauritz: *Boghistoriske Studier til dansk Bibliografi 1550–1600*. København 1923.
- Nutzhorn, H.: *Den dansk-lutherske Menigheds salmesang: dens ord og toner, første bind*. København 1913.
- Severinsen, P.: *Dansk Salmedigtning i Reformationstiden. Studier over vore ældste Salmebøger*. Nyt Dansk Forlag, København 1904.
- Widding, S.: *Dansk Messe, Tide- og Psalmesang 1528–1573. Vol. II. Psalmesangen*. Levin og Munksgaards Forlag, København 1933.
- Worm, Jens: *Forsøg til et Lexicon over danske, norske og islandske lærde Mænd, som ved trykte Skrifter have gjort sig bekiendte [...]* Anden Deel, København 1773.

Andre kilder

E-post fra Espen Karlsen ved Nasjonalbiblioteket til artikkelforfatteren 24. september 2019.

Artikkel «Halvor Andersen» i *Store norske leksikon* (snl.no).